

Universum Historiae et Archeologiae
The Universe of History and Archeology

Універсум історії та археології
Универсум истории и археологии

ISSN 2664–9950 (Print)

ISSN 2707–6385 (Online)

2021. Vol. 4(29). Issue 1, pp. 136–146

DOI 10.15421/26210401

<http://www.uha.dp.ua>

УДК 94:930.2] (477)

Союз інтелектуальної та соціальної історії в історичних дослідженнях

О. І. Журба

доктор історичних наук, професор

ORCID: 0000-0002-7800-0743

ResearcherID: G-1297-2019

zhurba.oi@i.ua

*Дніпровський національний університет
 імені Олеся Гончара*

проспект Гагаріна, 72, м. Дніпро, Україна, 49010

Т. Ф. Литвинова

докторка історичних наук, професорка

ORCID: 0000-0002-8682-2819

ResearcherID: G-1951-2019

litvinova.tf@i.ua

*Дніпровський національний університет імені
 Олеся Гончара*

проспект Гагаріна, 72, м. Дніпро, Україна, 49010

Анотація. *Мета статті:* експертиза одного із сегментів сучасної історіографічної ситуації. *Використання методів* історіографічного аналізу дозволило виявити стан розробки питання та запропонувати методологічні рекомендації до визначення перспектив історіографічного синтезу. Визначено, що традиції вивчення соціальної та інтелектуальної історії в українській історіографії почали складатися ще з другої половини XIX ст. Однак еволюція цих напрямків у світовій гуманітаристиці мала на неї цілком поверховий вплив. Історіографічна інерція і донині досить жорстко окреслює дисциплінарні поля. При цьому для інтелектуальної історії головним предметом залишається історія політичної думки, а для соціальної – історія великих суспільних груп. Істориків продовжують цікавити

суспільно-політичні течії, соціально-економічні процеси і явища здебільшого в рамках маркувань, усталених у радянській та в національно орієнтованій історіографії. А персоніфікаційні та ідейні канони, сформовані ще на початку XX ст., з незначними змінами дожили до XXI ст. як набір ідей і діячів, що відповідали переважно за «українське національне відродження». Недостатня опора на емпіричний матеріал і поверхнєве захоплення теоретичними конструкціями не дозволили вийти на більш адекватний рівень розуміння минулої реальності. Окремі спроби подолати дисциплінарне розмежування і дослідницьку інерцію принципово не змінили ситуацію. *Наукова новизна* пов'язана із осмисленням практичного досвіду та спостереженнями за історіографічним процесом, що призвело до переконання в тому, що час герменевтичних підходів пройшов. Незважаючи на деякі сумніви в можливості междисциплінарності, що з'явилися останнім часом, вважаємо, що союз соціальної та інтелектуальної історії може продемонструвати нову якість осмислення вітчизняного минулого. *У висновку* наголошено, що взаємодія цих напрямів під маркою «соціальної історії ідей» диктує розширення кола джерел, персоналій і методологічних підходів, що дає можливість нейтралізувати переконання, що передують дослідженням, а аналітичним категоріям народжуватися з емпіричних даних. Виявилось, що синтез ментального і соціально-економічного може бути досить продуктивним. Це істотно змінює уявлення як про соціально-економічну специфіку, так і про інтелектуальну ситуацію в українських регіонах Російської імперії. *Тип статті:* теоретико-методологічна.

Ключові слова: соціальна історія; інтелектуальна історія; регіональна культура; Російська імперія, Україна.

Надіслана до редколегії 16.02.2021

Прорецензована 30.04.2021

Рекомендована до друку 14.06.2021

Universum Historiae et Archeologiae
The Universe of History and Archeology

Універсум історії та археології
Универсум истории и археологии

ISSN 2664–9950 (Print)

ISSN 2707–6385 (Online)

2021. Vol. 4(29). Issue 1, pp. 136–146

DOI 10.15421/26210401

<http://www.uha.dp.ua>

УДК 94:930.2] (477)

**Союз интеллектуальной
и социальной истории
в исторических исследованиях**

О. И. Журба

доктор исторических наук, профессор

ORCID: 0000-0002-7800-0743

ResearcherID: G-1297-2019

zhurba.oi@i.ua

*Днепропетровский национальный университет
имени Олеса Гончара
проспект Гагарина, 72, г. Днепро, Украина,
49010*

Т. Ф. Литвинова

доктор исторических наук, профессор

ORCID: 0000-0002-8682-2819

ResearcherID: G-1951-2019

litvinova.tf@i.ua

*Днепропетровский национальный университет имени
Олеса Гончара
проспект Гагарина, 72, г. Днепро, Украина,
49010*

Аннотация. Целью статьи стала экспертиза одного из сегментов современной историографической ситуации. Использование методов историографического анализа позволило выявить состояние разработки вопроса и предложить методологические рекомендации в определении перспектив историографического синтеза. Определено, что традиции изучения социальной и интеллектуальной истории в украинской историографии начали складываться еще со второй половины XIX в. Однако эволюция этих направлений в мировой гуманитаристике оказала на нее, в основном, поверхностное влияние. Историографическая инерция и донныне достаточно жестко очерчивает дисциплинарные поля. При этом для интеллектуальной истории главным предметом остается история политической мысли, для социальной – история крупных общественных

групп. Историков продолжают интересовать общественно-политические течения, социально-экономические процессы и явления преимущественно в рамках маркировок, устоявшихся в советской и в национально ориентированной историографии. А персоналогический канон, сформированный еще в начале XX в., с незначительными изменениями дожил до XXI в. как набор идей и деятелей, отвечающих преимущественно за «украинское национальное возрождение». Недостаточная опора на эмпирический материал и поверхностное увлечение теоретическими конструкциями не позволили выйти на более адекватный уровень понимания минувшей реальности. Отдельные попытки преодолеть дисциплинарное размежевание и исследовательскую инерцию принципиально не изменили ситуацию. *Научная новизна* связана с осмыслением практического опыта и наблюдениями за историографическим процессом, что привело к убеждению, что время герменевтических подходов минуло. Несмотря на некоторые сомнения в возможностях междисциплинарности, появившиеся в последнее время, считаем, что союз социальной и интеллектуальной истории может продемонстрировать новое качество осмысления отечественного прошлого. В выводах подчеркнуто, что взаимодействие этих направлений под маркой «социальной истории идей» диктует расширение круга источников, персоналий и методологических подходов, что даст возможность нейтрализовать убеждения, предшествующие исследованиям, а аналитическим категориям рождаться из эмпирических данных. Оказалось, что синтез ментального и социально-экономического может быть довольно продуктивным. Это существенно меняет представления как о социально-экономической специфике, так и об интеллектуальной ситуации в украинских регионах Российской империи. *Тип статьи:* теоретико-методологическая.

Ключевые слова: социальная история; интеллектуальная история; региональная культура; Российская империя; Украина.

Представлена в редколлегию 16.02.2021

Прорецензирована 30.04.2021

Рекомендована в печать 14.06.2021

Universum Historiae et Archeologiae
The Universe of History and Archeology
Універсум історії та археології
Универсум истории и археологии

ISSN 2664–9950 (Print)

ISSN 2707–6385 (Online)

2021. Vol. 4(29). Issue 1, pp. 136–146

DOI 10.15421/26210401

<http://www.uha.dp.ua>

LCC CC 73–81

**Alliance of intellectual and social
 history in historical research**

O. I. Zhurba

Sc. D. (History), Professor

ORCID: 0000-0002-7800-0743

ResearcherID: G-1297-2019

zhurba.oi@i.ua

*Oles Honchar Dnipro National University
 72, Gagarin avenue, Dnipro, Ukraine, 49010*

T. F. Lytvynova

Sc. D. (History), Professor

ORCID: 0000-0002-8682-2819

ResearcherID: G-1951-2019

litvinova.tf@i.ua

*Oles Honchar Dnipro National University
 72, Gagarin avenue, Dnipro, Ukraine, 49010*

Annotation: *The aim of the article is to research one of the segments of modern historiographical situation. The use of methods of historiographical analysis allows to identify the state of development of the issue and to offer methodological recommendations for determining the prospects of historiographical synthesis. It is determined that the traditions of studying social and intellectual history in Ukrainian historiography began to develop in the second half of the 19th century. However, the evolution of these areas in the world humanities had a very superficial impact on it. Historiographic inertia still rather rigidly outlines the disciplinary fields. Thus, the key research object for intellectual history is still the history of political thought, for social history – the history of large social*

groups. Historians are still interested in socio-political currents, social and economic processes and phenomenon in frames established by Soviet and nationally-oriented historiography. Personological and ideological canons, formed in the early 20th century, with minor changes survived up to the 21st century as a set of ideas and figures responsible predominantly for «the Ukrainian national revival». Insufficient basis on empirical material and superficial fascination with theoretical constructions did not allow reaching a more adequate level of understanding of past reality. Some attempts to overcome the disciplinary distinction and research inertia did not cause fundamental changes. The scientific novelty is connected with comprehension of practical experience and observations of the historiographical process, which led to the belief that the time of hermetic approaches has passed. Despite some doubts about potential of interdisciplinarity, that have emerged recently, we think that the unity of social and intellectual history may demonstrate a new quality in comprehension of the native past. In conclusion, it is emphasized that the interaction of these areas under the label of «social history of ideas» dictates the expansion of sources, personalities and methodological approaches, which allows neutralizing the beliefs that precede research and analytical categories to be born from empirical data. It turned out that the synthesis of mental and social-economic can be quite productive. It can essentially change the notions on both socio-economic peculiarities and intellectual situation in Ukrainian regions of the Russian empire. Type of article: theoretical and methodological.

Keywords: *Social history; Intellectual history; Regional culture; The Russian empire; Ukraine.*

Received 16.02.2021

Reviewed 30.04.2021

Accepted 14.06.2021

Роздуми про методологічні проблеми історичного знання в цілому для нас мають інструментальний характер, що пов'язано з предметними заняттями в області історії соціальної та інтелектуальної еліти України другої половини XVIII–XIX ст. Ці напрямки не є абсолютно новими для **українського історіографії**. Традиції вивчення соціальної історії були закладені працями М. Іванишева, О. Лазаревського, В. Барвінського, І. Павловського, В. Мякотина, А. Єфименко та інших. Але вони належать до так званої «ранньої соціальної історії». У 20-ті рр. XX ст. її вульгаризація призвела до відмови рухатися цим шляхом істориків зі смаком. Теоретичні пошуки зарубіжних фахівців, починаючи зі школи «Анналів», якщо й були відомі, мало позначилися на дослідженнях у галузі україністики. Разом з тим у рамках соціально-економічної історії радянські вчені, успадкувавши традиції народницької історіографії, продовжували з відповідних методологічних позицій аналізувати структури і процеси, не дуже торкаючись проблем досвіду та діяльності людей минулого.

Однак навіть рівень вивчення структур і процесів виявився не зовсім задовільним. Наприклад, до цього часу ми не маємо ґрунтовної історії станів, класів, соціальних груп. Незважаючи на значний інтерес до соціальних низів і певні досягнення народницької та радянської історіографії, їхня комплексна історія ще не написана. Навіть козацтво, незважаючи на його центральне місце в українській історіографії, популярність і кон'юнктурність теми, як соціальна категорія досліджується мало. Особливо це справедливо щодо кінця XVIII – першої половини XIX ст., часу, який істориками не зовсім точно визначається як «втягування козаків до імперського соціуму» (Когут, З., 1996, с. 241). Те саме можна сказати й про історію селянства (ширше – аграрну історію).

У той час як у результаті дискусій 80–90-х рр. XX ст., численних «поворотів» у гуманітаристиці зарубіжна соціальна історія поставила в центр уваги соціальну людину, індивіда, взаємодію між людьми та не-людьми, в українській історіографії, з цілком зрозумілих причин, посилювався інтерес до традиційної політичної історії, до проблем державного й національного відродження, культури. Це призвело до проблемно-тематичного дисбалансу не на користь соціальної історії. Виявляючи пріоритетні напрямки сучасної української історіографії крізь «дзеркало» «Українського історичного журналу», В. Матях нарахувала в ньому лише шість публікацій із соціально-економічної історії України доби Середньовіччя та раннього Нового часу (Матях, В., 2007, с. 72).

Справедливості заради треба сказати, що така ситуація властива не тільки українській історичній науці. Аналізуючи стан вивчення XIX ст. польськими істориками у 1980–2002 рр., М. Яновський зафіксував, з одного боку, відрив польської історіографії від західної теоретичної думки, а з іншого – активне звернення до раніше табуованих тем і, як наслідок, ослаблення інтересу до економічної і соціальної історії (Яновський, М., 2005, с. 78, 83).

Історіографічна ситуація початку XXI ст. у вітчизняній історичній науці визначила **мету нашого тексту** як методологічні спостереження над перспективами міждисциплінарного синтезу. Тільки останнім часом в українській історіографії спостерігається помітний інтерес до так званої «нової соціальної історії», або «іншої соціальної історії». Увага до неї почала проявлятися й на інституційному рівні. Так, зокрема, в Інституті історії України було створено Центр досліджень проблем соціальної історії, а заснований тут 2000 р. альманах «Соціум» покликаний згуртувати дослідників і стимулювати наукові розробки у цьому руслі.

Виклад основного матеріалу. З приводу можливостей соціальної історії, невизначеності її предмета, розширення дисциплінарного поля, міждисциплінарного статусу, виникнення у її надрах цілого ряду нових наукових напрямів, субдисциплін, перетворення на «тотальну», «всеосяжну» історію, її «відносини» з «новою культурною історією» і т. п. написано досить багато. І все ж зауважимо, що стійким і стрижневим тут виявилось проголошене ще в 1980-ті рр. головним завданням соціальної історії прагнення до реконструкції людського досвіду переживання великих структурних змін, тобто дослідження того, «як люди «на власній шкурі» відчують той чи інший історичний досвід» (Соколов, А., 2000, с. 83).

Подібні принципи сповідує й інтелектуальна історія. Незважаючи на визнання туманності її перспектив у сучасній Україні (Зашкільняк, Л., 2005, с. 35), на вітчизняному ґрунті вона все ж має свою «історію», фактично з XIX ст. існуючи та продовжуючи зараз існувати на пострадянському просторі у рамках історії суспільної думки. Ще Дж. М. Тревельян, характеризуючи коло тематичних пріоритетів соціальної історії 1920–1930-х рр., розмістив у ньому й громадську думку (Савельєва, І., Полетаєв, А., 2004, с. 20). Як частину соціальної історії трактував суспільну думку і А. Болебрух (Болебрух, А., 2008, с. 7). У радянській історіографії її предмет, правда, не був чітко окреслений, хоча в теоретичних роботах багато уваги приділялося пошукам її змістовного наповнення. Однак дисциплінарна розмитість історії суспільної думки в умовах методологічної рег-

ламентатії мала і свої переваги. Саме ідеологічні обмеження радянської епохи деякі дослідники вважають фактором, який зумовив прекрасний розвиток історії думки (Савельєва, И., Полетаєв, А., 2004, с. 24). О. Дмитрієв, розглядаючи процес становлення «інтелектуальної історії по-російськи» як окремої субдисципліни, прямо ототожнював її з історією суспільної думки, не заперечуючи «реальних і цілком вагомих по самому великому науковому рахунку досягнень» останньої. Показово, що зниження рівня «вітчизняної інтелектуальної історії» починається саме у період «повної ідеологічної відкритості» (Дмитрієв, А., 2004, с. 6–16).

Однак, незважаючи на те, що це поняття аморфне та погано піддається дефініції, у науковій мові воно продовжує виконувати роль семантичного множника, з'ясування суті якого призводить не стільки до прояснення, скільки до заплутування. Разом з тим це словосполучення міцно увійшло до структур мислення, стало своєрідним знаком-символом, частиною культури. Тому його використання передбачає певну ступінь свободи, наближаючи «суспільну думку» до зарубіжних аналогів – історія ідей, інтелектуальна історія (Литвинова, Т., 2011, с. 59).

І все ж можна погодитися із спостереженнями Л. Репіної, що головним дослідницьким полем історії суспільної думки, як й історії ідей, довгий час залишалася історія політичної думки, що розвивалася у руслі традиції, яка утвердилася у Західній Європі ще з XIX ст. і розглядала історію ідей як невід'ємну частину домінуючої політичної історії (Репіна, Л., 2005, с. 89).

Виключно як політичну трактують суспільну думку й укладачі монументального видання документів і матеріалів під назвою «Тисяча років української суспільно-політичної думки», яке з'явилося 2001 р. і на якому ніяк не позначилися зміни у традиційній історії політичної думки, що відбулися в західній історіографії. Зараз не час аналізувати цей проєкт у цілому, однак сумнівність його для нас очевидна. Звертаємо на нього увагу тільки для того, щоб підкреслити незмінність позицій українських фахівців у визначенні предмета суспільної думки, незважаючи на прагнення вписатися в інший державний дискурс. Зокрема, укладач тому, присвяченого XIX ст., у великій статті подав цілком характерне визначення: «Історія української суспільно-політичної думки – тисячолітній процес зародження, становлення і розвитку тих ідей, які наріжним каменем лягли в основу національного світогляду, принципів бачення і побудови державності, визвольних прагнень народу» (Тисяча років ..., 2001, с. 7).

Правда, слідуючи за історіографічною модою, українські історики, не особливо рефлексуючи щодо можливостей і змістовного наповнення, все частіше вдаються до поняття «інтелектуальна історія», не відмовляючись при цьому й від «суспільної думки». Цікаво зазначити, що до спроб визначити смислове навантаження «інтелектуальної історії» вдаються не стільки історики-конкретчики, скільки українські історіографи, орієнтуючись при цьому на зарубіжних фахівців. Наприклад, в «Історіографічному словнику» інтелектуальна історія визначається як історична субдисципліна, яка «вивчає історичні аспекти всіх видів творчої діяльності людини». У вузькому розумінні завдань інтелектуальної історії вона зосереджується на вивченні історії ідей та ідейних систем, історії науки, громадської, політичної, філософської, історичної думки, у широкому розумінні – ще й на історії умов і форм інтелектуальної діяльності, тобто соціального, політичного, релігійного, культурного контексту з точки зору його ролі у житті суспільства (Посохов, С., 2004, с. 62). Показово, що саме у даному словнику вміщено й спеціальну статтю «Суспільна думка», яка представлена як «динамічна система оцінок, суджень, поглядів людей певної історичної епохи щодо соціальних умов своєї діяльності та існування» (Болебрух, А., 2004, с. 257). При цьому суспільна думка сприймається як самостійна наукова дисципліна (Болебрух, А., 2008, с. 17). Як бачимо, тут «інтелектуальна історія» і «суспільна думка» відрізняються лише статусом.

У дослідженні історії суспільної думки та історії ідей складною філософсько-методологічною проблемою є співвідношення одиничного і цілого, унікального і загального у структурі суспільної свідомості. Наприкінці XX ст. ця проблема вийшла далеко за рамки філософії, історії суспільної думки, свідомості. Як зазначила Л. Репіна, осмислення ролі та взаємодії індивідуального і групового, національного і універсального в історичному процесі зайняло важливе місце у пошуках можливостей нового історичного та міждисциплінарного синтезу (Репіна, Л., 2009, с. 270).

Дискусії навколо цієї проблеми підтверджують відсутність єдності щодо персоналізації або деперсоналізації суспільної думки. Однак, якщо підходити до вивчення історії суспільної думки, інтелектуальної історії з позицій мікроісторії та намагатися виділити предмет дослідження, можна дійти висновку, що мікроелементом суспільної думки є її носій, конкретна людина, з усіма її неповторними біографічними особливостями. Такий підхід можна було б вважати плідним, особливо якщо виходити з того, що одиничне багатше ці-

лого, оскільки містить у собі риси й загального, й індивідуального.

І все ж при цьому слід розуміти, що висновок – одиничне багатше цілого, при всій його змістовності й адекватності, навряд чи можна сприймати як рішення проблеми «я – ми». Тут виникає більше запитань, ніж відповідей. Наскільки одиничне співвідноситься з цілим? Яка сукупність одиниць «я» може дати більш адекватне уявлення про ціле? Чи створює проста сума «я» перехід до нової якості – до колективного «ми»? Яка критична маса «я» для цього потрібна і чи можливо це взагалі? При спробі відповісти на ці питання все ж слід пам'ятати, що колективне «ми» – це міфологема, поняття навряд чи існує, але «ми» – поняття, яке завжди буде відшукуватися дослідниками. І з точки зору науки проста сукупність «я» може претендувати на «ми» тільки за допомогою статистичних методів, коли вдасться обґрунтувати репрезентативність вибірки, що, по суті, ставить хрест на можливості персоналістичних студій у рамках будь-якого комплексного дослідження. Так, репрезентативність вибірки по відношенню до суми «я» – це нонсенс. Репрезентативною вона може бути тільки до суми ідей. Тому персонологічний підхід може виконувати функцію аналізу, допомагати з'ясуванню природи, механізму формування ідей (Литвинова, Т., 2011, с. 61).

Однак, хоча й вважається, що персоналізований підхід є традиційно пріоритетним в історії думки та науки (Репіна, Л., 2005, с. 105), цього не можна повною мірою сказати про вивчення історії суспільної думки у сучасній Україні. Численні заклики поставити в центр уваги людину все ще залишаються не до кінця почутими. Н. Яковенко помітила: «... якщо історіографія – наука про людину, то вивчати її можна тільки від конкретної людини, від того, про що вона думала, і, зрозумівши, про що вона думала (наскільки взагалі це можна зрозуміти), ми можемо говорити або моделювати, припускати, чому вона діяла так чи інакше. Українська ж історіографія ніяк не може відсторонитися від визначення історії як науки про суспільство» (Махун, С., 2004, с. 21).

Незважаючи на популярність досліджень, присвячених окремим персоніям, інтелектуальна історія України XVIII–XIX ст. представлена вже давно знайомим набором імен – Я. Козельський, В. Каразін, І. Ризький, П. Гулак-Артемівський, Г. Квітка-Оснóв'яненко, О. Духнович, кирило-мефодіївці, «Руська трійця», кілька діячів Селянської реформи. Цікаво зазначити, що існуючий і зараз історіографічний канон у дослідженні суспільної думки XIX ст. у підросійській Україні – від І. Котляревського, через декабристів,

кирило-мефодіївців до громадівців-культурників і М. Драгоманова – фактично був сформульований ще на початку XX ст. М. Грушевським, дуже нагадуючи лєнінську періодизацію визвольного руху (Грушевський, М., 2007).

Це значно збіднює персонологічний ряд, до якого не потрапили або фрагментарно згадуються, скажімо, «представники» так званих консервативного й ліберально-буржуазного напрямків. Причому розміщення тієї чи іншої персоналії у певній групі зазвичай залежить від ідейних та ідеологічних уподобань дослідників. Нерідко це призводить до вважених маркувань, що особливо рельєфно простежується на прикладі такої популярної особистості як В. Каразін, якого відносили то до ліберальних реформаторів, то до консерваторів, то до «прогресивних представників українського дворянства». При цьому «дворянський лібералізм», майже єдиним виразником якого на території України в першій половині XIX ст. вважався саме він, протиставлявся, зрозуміло, більш прогресивній «революційній антифеодальній ідеології», представленій в цей час переважно декабристами.

Інтерес до консерватизму, його політичної та духовної спадщини в Україні, що проявився останнім часом, через своєрідну трактовку поняття та відсутність детального емпіричного опрацювання іноді призводить не стільки до прояснення, скільки до заплутування. Так, В. Потульницький, розглядаючи «три існуючі типи українського традиційного консерватизму», що розрізняються, на його думку, «не стільки ідеологічно, скільки територіально», цілий підрозділ присвятив «консервативному руху лівобережної української шляхти», до якого зарахував досить дивну компанію – Г. Полетику, М. Миклашевського, міністра Д. Трошинського, В. Капніста, канцлера А. Безбородька, автора «Історії Русів», яким вважає І. Гудовича, малоросійського генерал-губернатора М. Рєпніна-Волконського, студента Г. Андрузького і навіть великих поміщиків Г. Галагана і В. Тарновського (Потульницький, В., 2002, с. 346–358), яких історики Селянської реформи зазвичай відносять до лібералів. Такий ряд вибудовувався, ймовірно, тому, що прояв «українського консерватизму», за словами І. Лисяка-Рудницького, бачився, головним чином, у «міцному збереженні рідної мови, віри, звичаїв і обрядів, традиційних форм сімейного й суспільного життя» (Лисяк-Рудницький, І., 1994, с. 125) (якщо це так, то дивує така мала кількість консерваторів в українських регіонах XIX ст.), а, можливо, через недостатність опори на емпіричний матеріал та захоплення теоретичними конструкціями.

Створюється стійке враження, що істориків, скоріше, цікавили суспільно-політичні течії як такі,

причому переважно в рамках усталених в історіографії маркувань, ніж їхнє особистісно-ідейне змістовне наповнення, що «діячі» взагалі не жили, не складалися з «плоті й крові», а функціонували лише для того, щоб у майбутньому, якщо пощастить, «залишитися в історії» і вписатися у ті чи інші дослідницькі конструкції. Разом з тим все ж переконані, що персоналіє збагачення інтелектуальної історії, безумовно, надає можливість виявити якомога ширший ідейний спектр, внести уточнення в існуючі уявлення щодо маркування як окремих особистостей, так і різних груп. Сподіватись на це дають праці останніх років, серед яких еталоною вважаємо монографію, присвячену Йоанікію Галатовському (Яковенко, Н., 2017).

На відміну від українських, зарубіжні дослідники активно включилися в обговорення різних проблем «нової інтелектуальної історії» одночасно розширюючи «ідейний регістр» і ставлячи питання більш чіткого визначення основних понять. Однак, коли справа стосується конкретних персоналій і пошуку для них місця за ідейною шкалою, результати термінологічних рефлексій виявляються іноді дещо несподіваними, особливо якщо йдеться про відомих діячів, чії позиції, здавалося б, давно вже визначені істориками. Наприклад, перепрочитується творчість А. Радіщева, А. Пушкіна, Ф. Достоевського, М. Каткова (Кантор, 2008), ставиться під сумнів традиційне визначення А. Герцена як «народника», «ліберала», «соціаліста», «революціонера-демократа» (Болебрух, А., 1999, с. 47), заново окреслюється історіографічний образ В. Розанова (Пучніна, О., 2020), А. Аракчєєв перетворюється з «реакціонера» на «консерватора-новатора», «реформатора-реакціонера» (Дженкінс, М., 2004; Ячменіхін, К., 2006; Ячменіхін, К., 2013), «ліберали» К. Д. Кавелін та Б. Н. Чичерін, залишаючись такими – в «ліберальних консерваторів» (Крот, М., 2006; Кантор, В., 2008, с. 313), до лав яких зараховується і П. Струве (Гайдено, П., 1992) – зазвичай «буржуазний демократ», типовий представник легального марксизму (Рубинштейн, Н., 1941, с. 535).

Такі приклади можна продовжувати. І все ж складність визначення ідейних позицій, особливо в умовах динамічної суспільно-політичної ситуації XIX ст., термінологічна неузгодженість, кардинальні розбіжності в оцінках навіть добре відомих персонажів, ставлять під сумнів необхідність жорстких маркувань. Тим більше, переконані, що прийнятий досі в українській історіографії поділ суспільної думки імперського періоду на консервативний, буржуазно-реформаторський і просвітницький, народницький напрямки потребує ґрунтовної перевірки. Навіть залишаючись у рамках інтелектуальної історії, практичний метод, «обґрун-

тована/заземлена теорія» (grounded theory) немовби вимагають звернутися до витоків/джерел, нейтралізувати переконання, що передують дослідженням, і дозволити аналітичним категоріям народитися з емпіричних даних. Окрім іншого, це дасть можливість ширше представити погляди, позиції, мотивації героїв, залишаючи на майбутнє «розселення» їх за політичними «квартирами». При цьому в персоніологічному плані важливо звернути увагу не лише на «сяючі вершини», а й на «забутих людей», на тих, кому з різних причин було «відмовлено», незалежно від того, чи можна їх віднести до «великих», «відомих» або «видатних», на «людину другого плану», найменш типологічно досліджену (Корзун, В., Колеватов, Д., 2009; Лубський, А., 2014/2015).

Отже, спостереження над конкретною історіографічною ситуацією підштовхнули нас до розуміння того, що і «нова соціальна історія» з її претензією на тотальне охоплення, і «нова інтелектуальна історія» з її міждисциплінарним статусом, стали лише інтерпретаційною рамкою, що дозволяє формулювати початкові дослідницькі питання. Емпіричний же матеріал і наш дослідницький досвід, все більше переконують у тому, що час герметичних напрямків і підходів пройшов. Це знаходить підтвердження й на рівні розмірковувань з приводу долі сучасної гуманітаристики (Доманська, Є., 2012). Складно не погодитися з твердженням, висловленим з приводу «спатіальної історії», що «варіанти перехресного підходу й історії трансферів, спрямовані на демонстрацію того, що пов'язує народи і культури, пропонують більш тонкий аналіз проблем транснаціонального та регіонального рівня й реалізують можливості для розуміння способів інтерпретації між локальним, регіональним і глобальним» (Рєпина, Л., 2019, с. 5).

Сприймаючи статус інтелектуальної і соціальної історії як повноправний, у конкретно-історичних дослідженнях ми, скоріше, орієнтувалися на так звану «соціальну історію ідей», або історію думки «знизу», точніше, «зсередини» позицій дійових осіб. Усвідомлюємо умовність такого визначення, хоча й не зовсім згодні з дефініцією О. Дмитрієва: «Соціальна історія ідей – це соціальна історія інтелектуалів як їх носіїв (розробників і споживачів) плюс соціальна історія процесу розширеного відтворення цих ідей» (Дмитрієв, А., 2001, с. 39). Співзвучними нам були слова Р. Дарнтон, одного з творців «інтелектуальної історії неінтелектуалів»: «Мене мало хвилює передача філософських систем від одного мислителя до іншого. Мені цікавіше розбиратися в тому, як розуміють світ прості люди, які вони привносять до нього почуття, звідки черпають інформацію і як втілюють її у стратегію ви-

живання за даних обставин. Для мене прості люди розумні, хоча вони й неінтелектуали» (Дарнтон, Р., 2002, с. 348). Здається, доречно було б додати «тому що неінтелектуали».

Такий дисциплінарний союз дозволяє значно розширити як персоніфікований ряд, так і коло джерел, на який або не звертали увагу, або використовували суто утилітарно. Різні записки економічного характеру, практичні роздуми над особливостями соціальної взаємодії, господарські розрахунки та викладки щодо модернізації маєтків, регіону, країни, майже не помічені українськими істориками, – все це виявилось досить красномовним, таким, що змінює уявлення як про соціально-економічні специфіки, так і про інтелектуальну ситуацію в українських регіонах імперії.

Союз соціальної та інтелектуальної історії представляється виправданим у дослідженнях з історії еліт другої половини XVIII–XIX ст. Саме в цей час формується українське дворянство, яке являло собою не тільки соціальну, але й інтелектуальну еліту, що мала майже монополію право на високу освіту, доступ до інформації, розумову діяльність як професію. За таких підходів історія цієї групи розглядається в її інтелектуальних, у тому числі й історіографічних, проявах, стимульованих не так суспільно-політичними устремліннями, скільки глибинними потребами спільноти, свого регіону, країни. При цьому через соціальні уявлення, через точку зору людей на актуальні для більшості питання чіткіше виявляються особливості формування дворянства, його інтеграція, точніше адаптація, до нових економічних, політичних, соціокультурних реалій і, відповідно, формування нових ідентичностей, нової регіональної культури.

Висновки. Союз соціальної та інтелектуальної історії народжує не тільки нову якість розуміння історії дворянства, але й усього «довгого українського XIX століття», регіональної історії Російської імперії у цілому, створює можливості долати обмеженість, схематизм історії. Виявилось, що синтез ментального та соціально-економічного може бути досить продуктивним, особливо щодо

тієї пори, коли на арену вийшов homo economicus. Як не дивно, саме звернення до соціальних, економічних питань показало, що часто несвідомо, мимоволі, просто своїм повсякденним існуванням, господарськими устремліннями дворянські соціально-економічні проекти закладали фундамент під те, що нині називається «українським національним відродженням».

Герметичність вузькодисциплінарного погляду на соціальні практики або ідейні устремління не дозволяє адекватно сприйняти таку складову «довгого українського XIX століття», як «національне відродження». Спроба «прочитати» «українських патріотів» кінця XVIII–XIX ст., тих, кого ми вважаємо «апостолами» національного руху, не з позицій їх внеску у збирання історичної спадщини, археографічну діяльність, боротьбу за nobilitацію найбіднішої шляхти, «інтелектуальних співтовариств», «патріотичних гуртків», а з точки зору соціальних практик, соціальної взаємодії, соціальної ідентичності, звертаючись до численних текстів, обійдених увагою істориками історичної науки, також дає несподівані результати. Якщо не брати до уваги літературщину, виявляється, що до «модерного національного» вони приходили через аналіз/відчуття соціально-економічної специфіки свого краю, нерідко звертаючись до історичних сюжетів як до потужного інструменту легітимації його особливостей, розуміння винятковості положення своєї Батьківщини в імперському просторі, як до ефективного засобу внутрішньої інтеграції українських регіонів, вироблення нової надрегіональної національної ідентичності. Союз інтелектуальної та соціальної історії представляється реальною та ефективною альтернативою дисциплінарній герметичності з її суворо окресленими кордонами і жорсткими маркуваннями. Він перекладає дослідницькі ракурси на проблеми співвідношення/взаємодії/дистанції між словом/думкою і справою/практикою не тільки елітних груп та їх представників, створюючи при цьому нові проблемно-тематичні поля.

Бібліографічні посилання

Болебрух, А. Г., 1999. А. И. Герцен в русской общественной мысли середины XIX века. *Вісник Дніпропетровського університету. Історія та археологія*, № 5, с. 41–48.

Болебрух, А. Г., 2008. Нариси з історії громадської самосвідомості (суспільна думка України та Росії XI–XIX ст.). Дніпропетровськ: Ліра.

Болебрух, А. Г., 2004. Суспільна думка. *Історіографічний словник*. Харків: Східно-регіональний центр гуманітарно-освітніх ініціатив, с. 257–263.

Гайденко, П. П., 1992. Под знаком меры (либеральный консерватизм П. Б. Струве). *Вопросы философии*, № 12, с. 54–64.

Грушевский, М. С., 1907. Движение политической и общественной украинской мысли в XIX столетии. СПб.: Тип. Тов. «Польза».

Дарнтон, Р., 2002. Великое кошащее побоище и другие эпизоды из истории французской культуры. Москва: Новое литературное обозрение.

Дженкинс, М., 2004. Аракчеев. Реформатор-реакционер. Москва: Центрполиграф.

Дмитриев, А. Н., 2004. Контекст и метод (предварительные соображения об одной становящейся исследовательской индустрии). *Новое литературное обозрение*, № 66, с. 6–16.

Дмитриев, А. Н., 2001. О перспективах социальной истории идей в современной российской историографии. *Философский век. Альманах*. СПб., № 18, с. 36–43.

Доманська, Є., 2012. Історія та сучасна гуманітаристика: дослідження з теорії знання про минуле. Київ: Ніка-Центр.

Зашкільняк, Л., 2005. Інтелектуальна історія: спроба конвенції (деякі методологічні міркування). *Ейдос. Альманах теорії та історії історичної науки*, вип. 1, с. 28–35.

Кантор, В. К., 2008. Санкт-Петербург. Российская империя против российского хаоса. К проблеме имперского сознания в России. Москва: РОССПЭН.

Когут, З., 1996. Російський централізм і українська автономія. Ліквідація Гетьманщини (1760–1830). Київ: Основи.

Корзун, В. П., Колеватов, Д. М., 2009. На первый-второй рассчитайся: человек второго плана как исследовательский проект. *Диалог со временем. Альманах интеллектуальной истории*, вып. 28, с. 342–357.

Крот, М. Н., 2006. Проблема отмены крепостного права в России в воззрениях либеральных консерваторов. *Cogito. Альманах истории идей*, № 1, с. 303–315.

Лисяк-Рудницький, І., 1994. Консерватизм. *Лисяк-Рудницький І. Історичні есе: в 2 т.* Київ, т. 2, с. 125–129.

Литвинова, Т. Ф., 2011. «Поміщицька правда»: дворянство Лівобережної України та селянське питання наприкінці XVIII – у першій половині XIX століття (ідеологічний аспект). Дніпропетровськ: Ліра.

Лубский, А. В., 2014/2015. Человек второго плана: методологические проблемы «нового биографизма» («игра в бисер» или нарративная стратегия историко-биографического исследования). *Ейдос. Альманах теорії та історії історичної науки*, вип. 8, с. 67–83.

Матях, В. М., 2007. Національний історичний процес за доби середньовіччя і раннього нового часу: тематична репрезентація на сторінках «Українського історичного журналу» (1987–2007 рр.). *Український історичний журнал*, № 6, с. 67–82.

Махун, С., 2004. Наталья Яковенко: «Историк – это раб источника» [Интервью]. *Зеркало недели*, № 42, с. 21.

Посохов, С. І., 2004. Інтелектуальна історія. *Історіографічний словник*. Харків: Східно-регіональний центр гуманітарно-освітніх ініціатив, с. 62–65.

Потульницький, В. А., 2002. Українська і всесвітня історія. історіософія світової та української історії XVII–XX століть. Київ: Либідь.

Пучнина, О. Е., 2020. Идейные перемены интеллектуальной биографии В. В. Розанова. *Диалог со временем*, № 71, с. 152–160.

Репина, Л. П., 2019. История регионов или «территория историка» после пространственного поворота. *Диалог со временем*, вып. 69, с. 5–16.

Репина, Л. П., 2009. «Новая историческая наука» и социальная история. Москва: Изд-во ЛКИ.

Репіна, Л. П., 2005. Інтелектуальна історія сьогодні: методи, проблеми, перспективи. *Ейдос. Альманах теорії та історії історичної науки*, вип. 1, с. 89–106.

Рубинштейн, Н. Л., 1941. Русская историография. Москва: ОГИЗ; Госполитиздат.

Савельева, И. М., Полетаев, А. В., 2004. История как знание о социальном мире. *Социальная история. Ежегодник*. 2001/2002, с. 7–34.

Соколов, А. К., 2000. Социальная история: проблемы методологии и источниковедения. *Проблемы источниковедения и историографии*, Москва: РОССПЭН, с. 75–89.

Тисяча років української суспільно-політичної думки, 2001. У 9 т. Т. 5. Кн. 1: XIX ст. Київ: Дніпро.

Яковенко, Н. М., 2017. У пошуках Нового неба: Життя і тексти Йоанікія Галятовського. Київ: Лаурис; Критика.

Яновський, М., 2005. XIX століття у дзеркалі польської історіографії (1980–2002). *Україна модерна*, вип. 9, с. 77–91.

Ячменихин, К. М., 2006. Армия и реформы: военные поселения в политике российского самодержавия. Чернигов: Сіверянська думка.

Ячменихин, К. М., 2013. А. А. Аракчеев в 1812 г. *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Сер.: Історія*, вип. 46, с. 105–114.

References

Bolebrukh, A. G., 1999. A. I. Gercen v russkoj obshchestvennoj mysli serediny XIX veka [A. I. Herzen in Russian public thought of the mid-nineteenth century]. *Visnyk Dnipropetrovs'kogo universytetu. Istorya ta archeologiya*. No 5, pp. 41–48 [in Russian].

Bolebrukh, A. G., 2008. Nary'sy z istoriyi gromads'koyi samosvidomosti (suspil'na dumka Ukrayiny ta Rosiyi XI–XIX st.) [Essays on the history of public self-consciousness (public opinion of Ukraine and Russia of the XI–XIX centuries)]. Dnipropetrovs'k: Lira [in Ukrainian].

Bolebrukh, A. G., 2004. Suspil'na dumka [Public opinion]. *Istoriografichnyy slovnyk. [Historiographical dictionary]*. Kharkiv, pp. 257–263 [in Ukrainian].

Gajdenko, P. P., 1992. Pod znakom mery (liberal'nyj konservatizm P. B. Struve) [Under the sign of measure (liberal conservatism of P. B. Struve)]. *Voprosy filosofii [Philosophy questions]*, № 12, pp. 54–64 [in Russian].

Grushevskij, M. S., 1907. Dvizhenie politicheskoy i obshchestvennoj ukrainskoj mysli v XIX stoletii [The movement of political and social Ukrainian thought in the nineteenth century]. Sankt-Peterburg: Printing house «Pol'za» [in Russian].

Darnton, R., 2002. Velikoe koshach'e poboishche i drugie epizody iz istorii francuzskoj kul'tury [The great cat massacre and other episodes in French cultural history]. Moskva. NLO [in Russian].

Jenkins, M., 2004. Arakcheev. Reformator-reakcioner [Arakcheev. Reformer-reactionary]. Moskva. Centrpoligraf [in Russian].

Dmitriev, A. N., 2004. Kontekst i metod (predvaritel'nye soobrazheniya ob odnoj stanovyashchejsya issledovatel'skoj industrii) [Context and Method (Preliminary Considerations for One Emerging Research Industry)]. *Novoe literaturnoe obozrenie* [New literary review], № 66, pp. 6–16 [in Russian].

Dmitriev, A. N., 2001. O perspektivah social'noj istorii idej v sovremennoj rossijskoj istoriografii [On the prospects of the social history of ideas in modern Russian historiography]. *Filosofskij vek. Al'manah* [Philosophical age. Almanac], № 18, pp. 36–43 [in Russian].

Domanska, E., 2012. Istoriya ta suchasna humanitarystyka: doslidzhennya z teorii znannya pro mynule [History and modern humanities: research on the theory of knowledge about the past]. Kyiv: Nika-Center 263 [in Ukrainian].

Zashkil'nyak, L., 2005. Intelktual'na istoriya: sproba konvenciyi (deyaki metodologichni mirkuvannya) [Intellectual history: an attempt at convention (some methodological considerations)]. *Ejdos. Al'manah teorii ta istorii istorichnoi nauky* [Eidos. Almanac on Theory and History of Historical Science], issue 1, pp. 28–35 263 [in Ukrainian].

Cantor, V.K., 2008. Sankt-Peterburg. Rossijskaya imperiya protiv rossijskogo haosa. K probleme imperskogo soznaniya v Rossii [St. Petersburg. Russian empire against Russian chaos. To the problem of imperial consciousness in Russia]. Moskva: ROSSPEN [in Russian].

Kogut, Z., 1996. Rosijs'kyj centralizm i ukrajin's'ka avtonomiya. Likvidaciya Get'manshhyny (1760–1830) [Russian centralism and Ukrainian autonomy. Liquidation of the Hetmanate (1760–1830)]. Kyiv: Osnovy [in Ukrainian].

Korzun, V.P., Kolevatov D. M., 2009. Na pervyj-vtoroj rascchitaj: chelovek vtorogo plana kak is-sledovatel'skij projekt [Settle for the first and second: a supporting person as a research project]. *Dialog so vremenem. Al'manah intellektual'noj istorii* [Dialogue with time. Almanac of Intellectual History], № 28, pp. 342–357 [in Russian].

Krot, M. N., 2006. Problema otmeny krepostnogo prava v Rossii v vozzreniyah liberal'nyh kon-servatorov [The problem of the abolition of serfdom in Russia in the views of liberal conservatives]. *Cogito. Al'manah istorii idej* [Cogito. Almanac of the history of ideas], № 1, pp. 303–315 [in Russian].

Lysyak-Rudnytsky, I., 1994. Konservatyzm [Conservatism]. *Istorychni ese* [Historical essays]. Kyiv: Osnovy, vol. 2, pp. 125–129 [in Ukrainian].

Lytvynova, T. F., 2011. «Pomishhycz'ka pravda»: dvoryanstvo Livobererzhnoyi Ukrayiny ta selya-ns'ke pytannya naprykinci XVIII – u pershij polovni XIX stolittya (ideologichnyj aspekt) [«Landlord's Truth»: the nobility of the Left Bank of Ukraine and the peasant question at the end of the XVIII – in the first half of the XIX century (ideological aspect)]. Dnipropetrovsk: Lira [in Ukrainian].

Lubskij, A. V., 2014/2015. Chelovek vtorogo plana: metodologicheskie problemy «novogo biografizma» («igra v biser») ili narrativnaya strategiya istoriko-biograficheskogo issledovaniya [Supporting person: methodological problems of the «new biography» («playing biser») or a narrative strategy of historical and biographical research]. *Ejdos. Al'manah teorii ta istorii istorichnoi nauky* [Eidos. Almanac on Theory and History of Historical Science], issue 8, pp. 67–83 [in Russian].

Matyakh, V. M., 2007. Natsionalnyi istorychnyi protses za doby serednovichchia i rannoho novoho chasu: tematychna reprezentatsiia na storinkakh «Ukrainskoho istorychnoho zhurnal» (1987–2007 rr.) [National historical process in the Middle Ages and early modern times: thematic representation on the pages of the «Ukrainian Historical Journal» (1987–2007)]. *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal* [Ukrainian Historical Journal], No 6, pp. 67–82 [in Ukrainian].

Mahun, S., 2004. Natal'ya Yakovenko: «Istoriik – eto rab istochnika» [Interv'yuu] [Natalia Yakovenko: «A historian is a slave to a source» [Interview]. *Zerkalo nedeli* [Mirror of the week], № 42, p. 21 [in Russian].

Posokhov, S. I., 2004. Intelktualna istoriia [Intellectual history] *Istoriografichnyi slovnyk* [Historiographical dictionary]. Kharkiv, c. 62–65 [in Ukrainian].

Potulnysky, V. A., 2002. Ukrainska i vsesvitnia istoriia. istoriosofiia svitovoi ta ukrainskoi istorii XVII–XX stolit [Ukrainian and world history: historiography of world and Ukrainian history of the XVII–XX centuries]. Kyiv: Lybid' [in Ukrainian].

Puchnina, O. E., 2020. Idejnye perelivy intellektualnoj biografii V. V. Rozanova [Ideological modulations of the intellectual biography of V. V. Rozanov]. *Dialog so vremenem. Al'manah intellektual'noj istorii* [Dialogue with time. Almanac of Intellectual History], issue. 71, pp. 152–160 [in Russian].

Repina, L. P., 2019. Istoriya regionov ili «territoriya istorika» posle prostranstvennogo povorota [History of regions or «territory of a historian» after a spatial turn]. *Dialog so vremenem. Al'manah intellektual'noj istorii* [Dialogue with time. Almanac of Intellectual History], issue 69, pp. 5–16 [in Russian].

Repina, L. P., 2009. «Novaya istoricheskaya nauka» i socialnaya istoriya [«New historical science» and social history]. Moskva: LKI [in Russian].

Repina, L. P., 2005. Intelktual'na istoriya s'ogodni: metody, problemy, perspektivy [Intellectual history today: methods, problems, prospects]. *Ejdos. Al'manah teorii ta istorii istorichnoi nauky* [Eidos. Almanac on Theory and History of Historical Science], issue 1, pp. 89–106 [in Ukrainian].

Rubinstein, N. L., 1941. Russkaya istoriografiya [Russian historiography]. Moskva: OGIz; Gospolitizdat.

Saveleva, I. M., Poletaev, A. V., 2004. Istoriya kak znanie o socialnom mire [History as knowledge of the social world]. *Socialnaya istoriya. Ezhegodnik* [Social history. Yearbook]. 2001/2002, pp. 7–34 [in Russian].

Sokolov, A. K., 2000. Socialnaya istoriya: problemy metodologii i istochnikovedeniya [Social history: problems of methodology and source study]. *Problemy istochnikovedeniya i istoriografii* [Problems of source study

and historiography]. Moskva: ROSSPEN, pp. 75–89 [in Russian].

Tysyacha rokiv ukrayins'koyi suspil'no-politychnoyi dumky [A thousand years of Ukrainian socio-political thought], vol. 5. Book 1. XIX. Kyiv: Dnipro [in Ukrainian].

Yakovenko, N.M., 2017. U poshukax Novogo neba: Zhyttya i teksty Ioanikiya Galyatovs'kogo [In Search of the New Sky: Life and Texts of Ioaniki Galyatovsky]. Kyiv: Laurus; Krytyka [in Ukrainian].

Yanovs'kyj, M., 2005. XIX stolittya u dzerkali pol's'koyi istoriografii (1980–2002) [XIX century in the mirror of Polish historiography (1980–2002)]. *Ukrayina*

moderna [Ukraine is modern], issue 9, pp. 77–91 [in Ukrainian].

Yachmenihin, K. M., 2006. Armiya i reformy: voennye poseleniya v politike rossijskogo samodержaviya [Army and reform: military settlements in the politics of the Russian autocracy]. Chernigov: Siveryans'ka dumka [in Russian].

Yachmenihin, K. M., 2013. A. A. Arakcheev v 1812 g. [A. A. Arakcheev in 1812]. *Visnik Harkivs'kogo nacional'nogo universitetu imeni V. N. Karazina. Ser.: Istoriya* [Bulletin of V. N. Karazin Kharkiv National University. Series: History], issue 46, pp. 105–114 [in Russian].